

ישיבת הפתל - ירושלים
שיחת הגאון הרב אביגדר הלוי נבנצל שליט"א
לפרשת שמות תשפ"ד¹
(בתוספת ובהרחבת הדברים על פי שיחות משנים שעברו)
לא להקשות את הלב

"וְאֵנִי אֶחָזֵק אֶת לְבֹי" - ויסוד הבחירה

הקב"ה אומר למשה: "ראה, כל המפתים אשר שמתי בידך, ונעשיתם לפני פרעה. ואני אחזק את לבו, ולא ישלח את העם" (שמות ד, כא). וכן בפרשה הבאה הקב"ה אומר למשה: "ואני אקשה את לב פרעה... ולא ישמע אלכם... ונתתי את ידי במצרים, והוצאתי את צבאתי... מארץ מצרים בשפטים גדלים" (שם ז, ב-ד).

וצריך להבין: "אם ה' הקשה את לב פרעה, מה פשעו ומה חטאתו"? (אב"ע שם ז, ג) איך אפשר להעניש את פרעה, אם הוא אנוס לחטוא? אמנם רש"י מדייק בלשון הפסוקים, שבחמש המכות הראשונות לא ה' הקשה את לב פרעה אלא פרעה עצמו הקשה את לבו (רש"י שם), אך בחמש מכות האחרונות ה' הוא זה שהקשה את לב פרעה, וא"כ הקושיא נשארת, איך אפשר להעניש את פרעה על מה שעשה שלא בבחירתו?

ועוד קשה: הרי בדרך כלל אין דרכו של הקב"ה להכריח אדם לחטוא, כמו שכתב הרמב"ם: "אל יעבור במחשבתך דבר זה שאומרים טפשי אומות העולם ורוב גולמי בני ישראל, שהקב"ה גוזר על האדם מתחילת ברייתו להיות צדיק או רשע. אין הדבר כן... אין לו מי שיכפהו, ולא גוזר עליו, ולא מי שמושכו לאחד משני הדרכים, אלא הוא מעצמו ומדעתו נוטה לאי זו דרך שירצה" (רמב"ם הלכ' תשובה פ"ה ה"ב). ואם כך, למה אצל פרעה זה אחרת? למה כאן הקב"ה מחזק את לבו ומכריח אותו לחטוא?

רש"י מסביר, "מאחר שהרשע והתריס כנגדי, וגלוי לפני שאין נחת רוח באומות עובדי עבודה זרה לתת לב שלם לשוב - טוב לי שיתקשה לבו, למען הרבות בו אותותי, ותכירו אתם את גבורותי" (רש"י שם). וביארו בדבריו, שגלוי וידוע היה לפניו ית', שגם אם יעשה פרעה תשובה, לא יעשה אותה בלב שלם, ועדין יהיה צריך להענישו; ואז, אם יענישו ה', יאמרו הבריות שה' לא מקבל את תשובת החוטאים, והם אינם יודעים שפרעה לא עשה תשובה בלב שלם. לכן, "טוב לי שיתקשה לבו", כדי שלא יחזור בתשובה כלל, ואז יהיה אפשר להענישו לעיני כל, ולא יאמרו שאין הקב"ה מקבל תשובת הרשעים (שפתי חכמים שם).

אבל רוב הראשונים לא פירשו כך. רוב הראשונים פירשו, שמה שכתוב "וְאֵנִי אֶקְשֶׁה אֶת לֵב פְּרַעֲהַ", אין הכוונה שנטלו ממנו את הבחירה, אלא להפך - נתנו לו בחירה! כל אדם אחר, אם היה מקבל מכות כמו שקיבל פרעה, כבר היה מאבד את הבחירה, והיה מוכרח לשלח את ישראל ממצרים. לכן הכביד ה' את לב פרעה, כדי שיוכל עדין לבחור אם לשלח את ישראל או לא, ופרעה מחליט בבחירתו שלא לשלחם. [כך מביא האבן עזרא בשם רבי ישועה (אב"ע שם), כך פירשו הרמב"ן (שם בפירוש שני) רבינו בחיי (שם בפירוש שני) והספורנו (שם ד, כא; ושם ז, ג), וכך פירשו גם בעל העיקרים (מאמר ד' פכ"ה) והמב"ט (בית אלקים שער התשובה פט"ז)].

אלא שיש גם כאלה שפירשו, שהקב"ה אכן נטל את הבחירה מפרעה. ולא מפני שאם היה עושה תשובה לא היתה תשובתו שלמה - כפי שפירש רש"י - אלא מפני שזהו חלק מן העונש למי שהרבה במיוחד לחטוא ולפשוע, שנוטלים ממנו את הבחירה והאפשרות לשוב בתשובה. ובלשון הרמב"ם: "אפשר שיחטא אדם חטא גדול או חטאים רבים, עד שיתן הדין... שיהא הפרעון מזה החוטא על חטאים אלו שעשה ברצונו ומדעתו, שמונעין ממנו התשובה, ואין מניחין לו רשות לשוב מרשעו, כדי שימאבד בחטאו שיעשה²... לפיכך כתוב בתורה 'ואני אחזק את לב פרעה'. לפי שחטא מעצמו תחלה, וחרע לישראל הגרים בארצו - נתן הדין למנוע התשובה ממנו עד שנפרע ממנו, לפיכך חזק הקב"ה את לבו"³ (רמב"ם פ"ו מהלכ' תשובה ה"ג).

קשה קצת להבין לפי זה, "למה היה ה' שולח את פרעה ביד משה ואומר לו שלח את ישראל ונעשה תשובה, וכבר אמר לו הקב"ה למשה שאינו משלח" (רמב"ם שם), והרי זה כאילו היה ה' שולח את משה לדבר אל הקיר שישלח את ישראל! תירץ על כך

1. לדעת הרב שליט"א, בכל פרשה בתורה יש קשר או הקבלה בין תחילת הפרשה לסופה.

הקשר שציין אליו הרב שליט"א בפרשת שמות: "וַיֹּאמֶר אֶל עֲמֹן... הִבֵּה נְתַחֲמָהּ לוֹ, פֶּן יִרְבֶּה, וְהִיָּה פִי תִקְרָאנָה מְלַחֲמָה... וְנִלְחַם בְּנוֹ וְעָלָה מִן הָאָרֶץ" (שמות א, ט-י) ⇔ "בְּיַד חֲזָקָה וְשִׁלְחֵם וּבְיַד חֲזָקָה יִגְרָשֶׁם מֵאֶרֶץ" (שם ו, א). הקשר הוא ניגודי: בתחילת הפרשה - פרעה חושש שמא ישראל יברחו ממצרים. בסוף הפרשה - ה' מבטיח שפרעה בעצמו יגרש את ישראל ממצרים.

קשר נוסף: "וְאֵלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַבָּאִים מִצְרָיִם" (שם א, א) ⇔ "בְּיַד חֲזָקָה וְשִׁלְחֵם וּבְיַד חֲזָקָה יִגְרָשֶׁם מֵאֶרֶץ" (שם ו, א). [קשר ניגודי].

קשר נוסף: "וַיִּמְרֹדוּ אֶת חַיִּיהֶם בְּעֵבֶדָה קָשָׁה בְּחֶמְר וּבְלִבְנִים" (שם א, יד) ⇔ "לָכוּ עֲבְדוּ... לָכֵם וְתִכְן לְבָנִים תִּתְּנוּ" (שם ה, יח).

2. הרמב"ם מביא ראיה ליסוד זה מכמה פסוקים בתורה ובנביאים. וגם הרמב"ן כתב שליסוד זה "באו פסוקים רבים בתורה ובכתובים" (רמב"ן שמות ז, ג). אך יש שחלקו על יסוד זה של הרמב"ם ונקטו, שלעולם לא ניטלת מן האדם האפשרות לשוב בתשובה, וגם "אם הרבו לפשוע ולמרוד ויבגדו בנדיים בנגדו - לא סגר בעדם דלתי תשובה, שנאמר: שובו לאשר העמיקו סרה" (ישעיה לא, ו) ("שערי תשובה" לרבינו יונה ריש שער א).

3. ולפי פירוש זה, העונש על פרעה לא היה על מה שלא שילח את בני ישראל מארצו - שאת זה לא עשה פרעה בבחירתו, ואין ראוי להענישו על כך - אלא העונש בא עליו על מה שעשה קודם, שהעביד את בני ישראל בכרך, ומירר את חייהם בעבודה קשה, שאת זה עשה ברצונו ובבחירתו החפשית (כן מבואר ברמב"ם, ברמב"ן וברבינו בחיי).

הרמב"ם וכתב, שדבר זה נעשה "כדי להודיע לבאי העולם, שבזמן שמונע הקב"ה התשובה לחוטא - אינו יכול לשוב, אלא ימות ברשעו שעשה בתחילה ברצונו"⁴.

על כל פנים, כך חידש הרמב"ם, שניטלה מפרעה הבחירה החפשית, ולא היתה לו אפשרות לחזור בתשובה. [וכך פירשו גם הרמב"ן (שמות ז, ג בפירושו ראשון), רבינו בחיי (שם בפירושו ראשון) והמאירי (חיבור התשובה מאמר א' פרק ו').] וכפי שהזכרנו, ראשונים אחרים למדו, שלא ניטלה מפרעה הבחירה, אלא להפך, ניתנה לו בחירה, שיוכל לבחור אם לשלח את ישראל או לא לשלח, והוא בבחירתו בחר שלא לשלח.

למה ביקש משה רק "חופשה קצרה" לבני ישראל?

עד כמה בחר פרעה ברע, רואים מבקשתו של משה. מה כבר ביקש משה מפרעה? הוא לא ביקש לשלח את ישראל לחרות עולם. כל בקשתו היתה, לתת להם חופשה של כמה ימים. "וַיִּלְכְּהוּ נָא דְרָךְ שְׁלֹשֶׁת יָמִים בְּמִדְבַּר וְנִזְבְּחָה לַיהוָה אֲלֵקִינוּ" (שמות ה, ג). אמנם הוא לא אמר שלאחר שלשה ימים הם יחזרו, אבל הוא נותן לפרעה להבין כאילו רוצים לצאת לשלשה ימים בלבד, ואחר כך לחזור. למה לא אמר את האמת, שישראל רוצים לצאת ממצרים לגמרי? – כנראה, כדי להראות ולהבליט את רשעתו של פרעה, שאפילו לשלשה ימים הוא לא מוכן לשלוח את ישראל⁵.

מצד מידת האמת, איך עשה משה דבר כזה, לתת לפרעה להבין שישראל הולכים רק לשלשה ימים, ובאמת כוונתו היתה להוציאם על מנת שלא לחזור? התשובה לזה היא פשוטה: משל ליהודי, שגולן אחד לקח ממנו את הכובע. היהודי מבקש מהגולן להחזיר לו את הכובע לכמה דקות, כדי שיוכל להתפלל מנחה. האם צריך יהודי זה להחזיר לגולן את הכובע לאחר התפלה? ודאי שלא! הוא רשאי להסתלק מן המקום מיד אחרי התפלה, ביחד עם הכובע. אין שום חיוב מוסרי או חיוב אחר "להחזיר" לגולן את הכובע. כך גם בענינו. אין שום חיוב למשה לחזור אחרי שלשה ימים למצרים, ולכן הוא נותן לפרעה לחשוב שאחרי שלשה ימים ישראל יחזרו למצרים, למרות שלא היתה להם שום תכנית כזו.

רמזים מן השמים

כל זה בנוגע לפרעה. ומה צריכים אנו להסיק מכל זה עבורנו? - שלא להכביד את הלב. כשה' רומז לנו איך להתנהג, לא להכביד את הלב. לא להמנע מלקבל את הרמזים שהקב"ה שולח לנו. אמנם אין לנו נביא שיפרש מה הקב"ה רוצה לרמז לנו, אבל עד כמה שאדם יכול להבין מה הקב"ה רוצה ממנו, הוא צריך להשתדל לעשות כן. אלא שלפעמים אדם מתאמץ דוקא שלא להבין, בבחינת "ואני אקשה את לב פרעה". אדם צריך להשתדל שלא להגיע למצב כזה. ב"ה הוא לא רשע כמו פרעה, אין סבה שהקב"ה יקשה את לבו וימנע ממנו את הבחירה, אבל בכל זאת יש תודעה ער לרצון ה', לא להכביד את לבו. מורי ורבי הג"ר חיים שמואלביץ זצ"ל היה מספר, שהיה רב אחד שהיה קם מוקדם בבוקר, אולי בעוד בלילה, ולומד לפני התפילה. לאותו רב היה קשה ללמוד בלי לשנות כוס תה, ולכן ביקש מאשתו שתכין לו כוס תה. אשתו לא חשבה שראוי לעשות כן, לשנות תה לפני התפלה, אך כיון שבעלה ביקש ממנה - היא צייתה לו והכינה לו תה. פעם אחת הציעו שידוך לבת של אותו רב, בחור ירא שמים ולמדן, אבל היה לבחור זה חסרון, שהיה צולע קצת ברגלו. מחמת חסרון זה התנגדה אשת הרב לשידוך, והשידוך ירד מהפרק. כעבור זמן לא רב, כשהאשה הגישה לבעלה את התה, היא נפלה ושברה את רגלה. אמרה לבעלה: בגלל שאני מגישה לך תה לפני התפלה, נענשתי מהשמים לשבור את הרגל! ואמר על כך רבי חיים שמואלביץ, שזו טעות. היתה צריכה להבין, שבגלל שלא רצתה את הבחור הצולע, בגלל זה נשברה הרגל שלה. זוהי דוגמא לכך, שאדם מפרש לא נכון את הרמז שרומזים לו מן השמים. אם יש ספק מה ה' רוצה, צריך לנסות לפרש שה' רוצה מה שיותר קרוב ל"שולחן ערוך", לא להפך. לא לחשוב שהקב"ה רוצה לתת לי איזו הוראת שעה מיוחדת יוצאת מגדר הרגיל, אלא לנסות עד כמה שאפשר להבין, שה' רוצה שאקיים את השו"ע כפשוטו. כך יש יותר סיכוי שנעמוד על הכוונה אמיתית של רצון ה'.

עת להתעקש ועת להתגמש

ענין זה - שלא להקשות את הלב - הוא ענין כללי, אבל נוגע גם באופן פרטי לנושא של לימוד תורה. למה הכוונה? - בחור בא אלי עם קושיה על הגמרא, ואני אומר לו שהפשט בגמרא לא כמו שהוא הבין, אלא אחרת, וממילא אין קושיה. הבחור מתעקש שהפשט כמו שהוא הבין. אני מראה לו שגם ברש"י נראה שהפשט לא כמו שהוא סבור, והוא אומר שגם רש"י תמוה. ואם גם ברבי עקיבא אייגר נראה שהפשט לא כמו שהוא הבין, אז גם רבי עקיבא אייגר תמוה. הכל תמוה, רק הוא לא תמוה! זוהי עקשנות שאינה במקומה. הקשיית הלב. אמנם אדם צריך לעמוד על דעתו בלימוד, אבל לא עד כדי דחיית דברי רש"י ודברי רבי עקיבא אייגר! כל זמן שאין הוכחות נגדו, טוב שאדם יעמוד על דעתו. אבל אם יש הוכחות, צריך לדעת לוותר, ולהבין שטעיתי. אם יש ספק מי טועה, רש"י או אני, אז להבין שאני טעיתי, ולא רש"י. ואפילו אם לא רש"י, רק רבי עקיבא אייגר, גם כאן מסתבר שאני טועה ולא רבי עקיבא אייגר. את זה צריך לדעת.

מספרים על הג"ר ישראל מסלנט זצ"ל, שבא פעם לבית מדרש אחד, וראה שהלומדים צועקים זה על זה: "טיפש", "עם הארץ", ועוד מחמאות כאלו. אמר להם: "רבותי, כך לא לומדים תורה! צריך ללמוד עם דרך ארץ". למחרת שב לשם, וראה שעל

4. כנראה ר"ל, שע"י שמשוה בא ומתרה בפרעה ואעפ"כ פרעה אינו עושה תשובה, למרות שכבר ידע מנסינו שאם משה מודיע לו שתבוא עליו מכה כזו וכזו (אם לא ישלח את ישראל), איומי מתקיימים - בזה ניכר עוד יותר שלא היתה בידו האפשרות לעשות תשובה.
5. ועיי' דרשות הר"ן (דרוש י"א, סמוך לסופו) שתיקן שאלה זו באופן אחר.

כל דבר הם אומרים זה לזה: "כן, מסתמא כבודו צודק!" "כן, ודאי כבודו צודק!" אמר להם: "רבותי, גם כן לא לומדים תורה! אמנם דרך ארץ קדמה לתורה (ויק"ר ט, ג), אבל אחרי הדרך ארץ צריכה לבוא גם תורה!" אי אפשר להסכים לפשט שאינו נכון רק בגלל דרך ארץ. אם צריך לחלוק על ה"חברותא", יש לעשות זאת! אך יש לשמור על כבודו, ולא להגרר לפגיעות אישיות. נגד רש"י או רבי עקיבא אייגר צריך לבטל את דעתו, אבל נגד החברותא לא צריך לבטל את דעתו, צריך לעמוד על דעתו. הגמרא הרי אומרת, "כל תלמיד חכם שאינו קשה כברזל - אינו תלמיד חכם, שנאמר: אָרְץ אֲשֶׁר אֲבִינֶיהָ בְּרִזָּל (דברים ח, ט), אל תקרי אֲבִינֶיהָ אלא בּוֹנִיָה" (תענית ד, א). תלמיד חכם צריך א"כ לעמוד על דעתו בתקיפות. מאידך גיסא, הגמרא אומרת מיד, "אפילו הכי, מיבעי ליה לאיניש למילף נפשיה בניחותא" (שם). למרות שצריך לעמוד על דעתו, צריך להרגיל את עצמו לעשות זאת בנחת. חז"ל אומרים, שתלמידי שבארץ ישראל, נוחין זה לזה (סנה' כד, א). צריך א"כ את שני הדברים. מצד אחד - לעמוד על דעתו כל עוד אין הוכחות נגדי. מצד שני - לכבד אחד את השני. תלמידי רבי עקיבא מתו על שלא נהגו מספיק כבוד זה בזה. צריך א"כ להזהר בזה.

בפסיקת הלכה - אין מקום לרגשות

ישנה מחלוקת גדולה שנחלקו בה ה'אבני נזר' ותלמידו ה'חלקת יואב', בנוגע למי שהניח בשבת תבשיל על האש, באופן שיגיע לכדי שיעור בישול רק במוצאי שבת, האם חייב משום חילול שבת או לא. מצד אחד - פעולת האיטור נעשתה בשבת. מצד שני - תוצאת הפעולה מופיעה רק במוצ"ש. האחרונים דנו בשאלה זו לגבי מלאכת זורע, וכן לגבי מלאכות אחרות (עי' חלקת יואב או"ח סי' י' שהביא את דבריהם), וה'אבני נזר' וה'חלקת יואב' התווכחו ביניהם בשאלה זו לגבי מלאכת בישול, וכן בנוגע למלאכת הבערה, האם המבעיר אש בשבת חייב גם על מה שנשרף במוצאי שבת, או לא. ה'אבני נזר' וה'חלקת יואב' נחלקו בזה כל ימי חייהם, ויש בענין זה כמה וכמה סימנים בספריהם (עי' חלקת יואב שם, ואבני נזר או"ח סי' קי"ט-קכ"ב). והנה, שמעתי מהרב [מרן הגרש"ז אויערבאך] זצ"ל, שלפני פטירתו של ה'אבני נזר', כששכב על ערש דוי, בא אליו ה'חלקת יואב' לבקרו. אמר לו ה'אבני נזר': אולי עכשיו, בטרם אמות, תחזור בך ממה שחלקת עלי כל חיי בענין הנ"ל? אמר לו: חוזרי בי. אמר לו ה'אבני נזר': וכי מפני שאני חולה אתה חוזר בך? הרי בתורה כתוב 'אמת'! אמר לו ה'חלקת יואב': אם כך, אינני חוזר בי! וכך נשארה מחלוקת לשם שמים זו להתקיים. מפני שבתורה כתוב 'אמת'! ולכן, גם אם הרב חולה, אסור לשנות מן האמת. אמנם ה'אבני נזר' הוא גדול עצום בתורה, אבל גם ל'חלקת יואב' יש ראש, גם הוא תלמיד חכם גדול, ואם הוא משוכנע שההלכה איננה כפי שסובר רבו, הוא מוכרח להשאר בדעתו. אסור לְוַתֵּר לרב רק מפני שהוא חולה, גם אם יש בזה פקוח נפש לרב.⁶

חז"ל הרי אמרו, שאם אדם מוכרח להתפלל ביחידות בראש השנה, שלא יתפלל תפלת מוסף בשלש שעות הראשונות של היום (עי' ד, ב), [והפוסקים הרחיבו דין זה גם לגבי תקיעת שופר, שגם לא יתקע בשופר בזמן הזה (עי' משנ"ב ט"ק צ"א ס"ט)]. ודאי אין הכוונה למקרה שאין אפשרות אחרת, למשל אם אדם נמצא בצבא ולא יוכל להתפלל אח"כ, אז יתפלל ויתקע בשופר גם בשלש שעות ראשונות. אבל אם יש אפשרות - שלא יתקע ולא יתפלל מוסף בשלש שעות ראשונות של היום. מדוע? מסבירה הגמרא, מפני ששלש שעות אלו הן זמן של דין, ומי יודע אם יש לו מספיק זכויות לעמוד בדין ביחידות, בלי זכות הציבור. מקשה הגמ': והרי בשלש שעות ראשונות של היום יושב הקב"ה ועוסק בתורה, ולא בדין, ודוקא בשלש השעות שאחריהן עוסק הקב"ה בדין, וא"כ מדוע דוקא על שלש שעות הראשונות אמרו שאין ראוי להתפלל בהן ביחידות? מתרצת הגמרא (לפי לישנא אחת): "תורה דכתיב בה 'אמת', דכתיב: "אָמֶת קָנָה וְאֵל תִּמְכֹּר" (משלי כג, כג), אין הקב"ה עושה לפני משורת הדין. דין דלא כתיב ביה 'אמת', הקב"ה עושה לפני משורת הדין". ולכן, אל יתפלל מוסף בשלש שעות ראשונות של היום, שאז לא שייך שינהגו עמו לפני משורת הדין, ובלי זה - מי יודע אם יצא זכאי בדינו. הרי לנו, שבתורה אין שום מקום ל'לפנים משורת הדין'! כי בתורה כתוב 'אמת', ו'אמת' מחייבת שלא תהיה סטיה ממנה בשום פנים ואופן, גם לא מתוך רחמנות או כוונות חיוביות אחרות. אדם צריך לדעת שלא לבטל את דעתו כשאין סיבה. מצד שני, כשיש סיבה, כשמוכח רש"י או גדול אחר לא סובר כמוהו, צריך גם לדעת לבטל את דעתו. אז הוא מוכיח, שהוא באמת רוצה למצוא את האמת שבתורה, ולא את האמת של עצמו. אמנם אדם צריך לשאוף שהתורה שהוא לומד תהיה תורה שלו, כפי שאומרת הגמרא (עי' יט, א), שבהתחלה התורה נקראת תורת ה', ולבסוף היא נקראת תורתו של האדם, שנאמר: "כִּי אִם בְּתוֹרַת ה' חֲפָצוֹ, וּבְתוֹרַתוֹ יִהְיֶה יוֹמָם וְלַיְלָה" (תהלים א, ב), אבל בכל זאת "תורתו" צריכה להיות מותאמת לתורת ה'. לא שח"ו יעשה תורה לעצמו נגד תורת ה', אלא שיהפוך את תורת ה' לתורתו. בשביל זה צריך לדעת שלא להקשות את הלב, ואם יש ראיות שהפשט לא כמו שחשבתי, אז להבין שהפשט לא כמו שחשבתי. יהי רצון שנזכה לא להיות כפרעה ח"ו, ונקדש שם שמים לא בקשיות הלב, אלא בלב פתוח ובאהבה רבה.

6. "תלמידי חכמים מקיימי עולם בְּבִנְיָהוּ" (רש"י תענית שם). וכן במשנה נקראו תלמידי חכמים "בְּבָאִים" (מקואות פ"ט מ"ו), לפי "שעוסקין בבנינו של עולם כל ימיהן" (שבת קיד, א). "שכל חיותם וקיומם של העולמות כולם, הוא רק ע"י התורה הקדושה כשישראל עוסקין בה... ואילו היה העולם מקצהו ועד קצהו פנוי אף רגע אחד מעסק והתבוננות בתורה הקדושה - היו חזורים כל העולמות לתהו ובהו" (נפש החיים שער א' פט"ז בהגה"ה). וכן אמרו: "תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם, שנאמר: וְכָל בְּנֵי אֱלֹהִים יִשְׁעוּ בְּיָדָם" (ישעיהו נד, יג); אל תקרי בְּנֵי, אלא בּוֹנֵי" (ברכות סד, א). דבונ"ך, אלו תלמידי חכמים.

7. וכפי שהוכיח המהרש"ל, "דאסור לשנות דברי תורה אף כי הסכנה, וחייב למסור עצמו עליה... לכמה שמדות וחורבות... ואם ח"ו ישנה הדין - הוה ככופר בתורת משה" ("ים של שלמה" ב"ק פ"ד סי' ט).

8. בתורתו - של הלומד. כי אם "בתורתו" הכונה היא לתורת ה', א"כ היה לו לומר בקיצור: "כִּי אִם בְּתוֹרַת ה' חֲפָצוֹ, וּבְהָ יִהְיֶה יוֹמָם וְלַיְלָה".